

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ-СУЛТАН» ҰЛГЫ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ЙАСАУИЙАНЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Девин ДиУис

XIV-XV ғасырлардағы сопылық қауымдастықтарының араша болу
мүдделері:
Нормативтілік спектріндегі «махдилікті» заңдастыру
стратегиялары

*Intercessory Claims of Sūfī Communities during the 14th and 15th Centuries:
'Messianic' Legitimizing Strategies on the Spectrum of Normativity**

XIV-XV ғасырлардан бастап мұсылман әлемінде квазимахдилік қозғалыстардың айқын таралуы түрлі факторларға байланысты болды, соның ішінде моңғолдардың жаулап алуы және одан кейінгі саяси, әлеуметтік, діни және экономикалық ауытқылар бар. Әлеуметтік әділеттілік пен жәбірлеушілерге қарсы жазалану үміті, әсіресе «жеңіл исламданған» түркі көшпелілері арасында, жаңа күшпен қайта оянды. Бұл халықтар доктрина, ритуал және көшбасшылықтың «нормативтік» бағдарламаларын өздерінің тарихи тәжірибесі мен мәдени бейімділігіне байланысты қабылдауға бейім болды. Исламға дейінгі діндерде тамыры тереңде жатқан махдилік тенденциялары осы кезеңде күшейіп, өзекті болды. Бұл факторлардың бірнеше аспектісі осы дәуірді түсінуіміз үшін маңызды болуы мүмкін, бірақ махдилік қозғалыстар мен сопылықтың әлеуметтік және діни ортасы арасындағы ерекше байланыстардың айқын маңыздылығы бар. Осы кезеңдегі махдилік қозғалыстардың таралуына байланысты, олар көбінесе сопылық орталарда пайда болған. Сопылық эзотерикалық ой мен ритуалдық практикалар бұл қозғалыстардың дамуына үлес қосқан. Әдетте, сопылық табиғатынан синкретикалық және «нормативтік» исламға сыртқы әсерлерге бейім деп түсіндіріледі.

Менің ойымша, осы дәуірдегі шығыс ислам әлеміндегі сопылық қауымдастықтардың әлеуметтік және діни қозғалыстарға ықпал еткен тағы бір маңызды факторы – олардың жетекшілері мен қауым мүшелеріне ерекше мәртебе беруі. Сопылық қауымдастықтар арасындағы қатаң бәсекелестік те осы кезеңде маңызды рөл атқарды. Бұл бәсекелестік кеңейіп келе жатқан қоғамдық қатысу шеңберлерімен және жаңа қамқоршылық үлгілерімен қалыптасты. Мұндай бәсекелестік нәтижесінде қалыптасқан мүдделер қауымдастықтардың заңдылығы мен беделін ғана емес, олардың артықшылығын да көрсетуге бағытталған. Сопылық дәстүрлердің заңдылығының негізгі кепілі ретінде Пайғамбардан басталатын бастамашылық силсилалар, тізбектер кеңінен танылғанға дейін, бұл бәсекелестік үстем болды. Бұл силсилалар сопылық қауымдастықтар арасындағы артықшылық пен заңдылықты көрсету құралы ретінде маңызды рөл атқарды.

* Алғашқы жарияланған жері: DeWeese, Devin. "Intercessory Claims of Sūfī Communities during the 14th and 15th Centuries: 'Messianic' Legitimizing Strategies on the Spectrum of Normativity," in: *Unity in Diversity: Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in Islam*, ed. Orkhan Mir-Kasimov (Leiden: Brill, 2014), 66. 197–219.

Мен басқа жерлерде кейбір заңдылық пен артықшылықты білдіру тәсілдерін сипаттадым.¹ Бұлар қатарына өткеннің әйгілі шайхымен тұқым қуалайтын байланыстары, белгілі бір билік белгілерінің болуы, Құдайдың немесе Пайғамбардың тікелей рұқсатын растайтын көрегендік кездесу, Хизрдің рухани бастамасы, белгілі бір тәртіптік әдістің жылдамдығы немесе тиімділігі ерекшелік кіреді.² Бұл зерттеу XIV және XV ғасырларда шығыс ислам әлемінің сопылық қауымдары ұсынған заңдастырудың әртүрлі тәсілдерінің біреуіне ғана бағытталған. Белгілі бір әулиенің табынушыларына және онымен байланысты сопылық қауымының мүшелеріне қол жетімді ерекше араша болу күші туралы мүдделер сопылық дәстүрде маңызды орын алады. Бұл мүдделер әулиенің ерекше рухани мәртебесін көрсетіп, оған Пайғамбардың тікелей рұқсат беруі арқылы оның шапағатшы күшін заңды түрде пайдалануға мүмкіндік береді деп түсіндіріледі. Мұндай рұқсат берілген әулие арқылы оның табынушылары ерекше рухани қолдау мен қорғауға ие болады, ал бұл мүдделер әулиенің сопылық қауымдағы беделін және оның рөлін күшейте түседі.³ Сопылық топтар арасында белгілі бір әулиенің қауымдастығына қосылу немесе оның атын еске алу арқылы автоматты түрде құтқарылуға немесе рухани жүзеге асуға әкеледі деген мәлімдемелер жиі кездеседі. Бұл мәлімдемелер Құдай немесе Пайғамбар тарапынан әулиеге берілген ерекше игілікке байланысты. Әулиенің «араша болу» рөлін атқаратыны, яғни Құдай мен адамдар арасындағы делдал ретінде әрекет ететіні туралы мүдделер кең таралған. Әсіресе, Пайғамбардың тікелей мақұлдауы немесе санкциясы арқылы әулиеге берілген ерекше араша болу қабілеттері ерекше назарға алынады. Пайғамбардың шапағаты арқылы келген батаны талап ету сопылық топтар арасында маңызды рөл атқарады, мұндай жанама мүдделер мұсылман қауымында кең таралған. Бұл талаптар сопылық қауымдардың рухани беделін арттырып, әулиенің құтқарушы ретіндегі рөлін одан әрі күшейтеді.

Мұндай мәлімдемелер тікелей махдилік мүдделердің әмбебап деңгейіне жетпейді (мысалы, Нурбахшия жағдайында), дегенмен олар негізін қалаушы әулиені пайғамбардың деңгейіне дейін көтереді. Бұл әсіресе әулиенің өз қауымында пайғамбармен теңдестірілуінің кең таралған үлгісіне әдеқайда грандиозды түрде жасалады. Мұндай мүдделер белгілі бір сопылық топтар арасында осы дәуірдегі кейбір топтар жасаған үлкен саяси талаптармен пара-пар болуы мүмкін, әсіресе бұрынғы мұрагерлік сопылық қауымдастықтар мен Сафавийа сияқты. Сонымен қатар, олар белгілі бір сопылық қауымдастықтың негізін қалаушысының немесе оның атауының ерекше мәртебесіне қатысты мүдделер спектріне жатады. Бұл мүдделер моңғолдар жаулап алуынан кейінгі шығыс ислам әлеміндегі сопылық қауымдастықтар мен олардың кеңірек қауымдастықтарының діни және саяси беделді мүдде ету жолдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Негізін қалаушы әулиенің араша болу күші туралы мүдделердің маңызды салдарының бірі – бұл күштің кеңірек қауымдастық мүшелеріне немесе ізбасарларға бағытталуы. Яғни, бұл талаптар тек таңдалған шәкірттердің тар тобына немесе мистикалық практикаларға ұмтылғандарға ғана емес, сондай-ақ, құтқарылудың негізгі аспектілерін іздегендерге де бағытталған. Мұндай талаптар әулиенің араша болу күші арқылы құтқарылуды немесе рухани жеңілдіктерді алуға мүмкіндік береді.

1 Қар.: DeWeese, «The Legitimation of Bahā' ad-Din Naqshband», 262–263.

2 Қар.: DeWeese, «Spiritual Practice and Corporate Identity», 251–300.

3 Қар.: Wensinck, Gimaret және Schimmel, «Shafā'a», *EP IX*, 177–179, аралықтың Пайғамбарға шектелуі (және оның «босаңсуы») туралы.

Кейде белгілі бір шайхпен немесе сопылық қауымдастықпен байланысу арқылы жоғары мистикалық жетістіктерге уәде берілген жағдайлар да кездеседі. Бұл талаптар әлеуметтік және рухани тұрғыдан әлдеқайда кең қозғалыстардың контекстінде маңыздылығын көрсетеді, өйткені олар әдеттегі тар сопылық шеңберлердің үлгісінен шығып, үлкен әлеуметтік топтарды қамтуға ұмтылады.

Менің ойымша мұндай араша болу мүдделерінің тағы бір салдары шайх пен оның шәкірттерінің арасындағы мәртебесін түсінудегі реттелген табиғи дамуды болжау кезінде абай болу қажеттілігі болып табылады. Сопылықтағы ұстаз-шәкірт қарым-қатынасының концептуализациясындағы өзгерістерге байланысты көп нәрсе жасалды. Мысалы, «ұстаздық шайхтан» «басқарушы шайхқа» ауысу туралы талқылаулар жүргізілді.⁴

Көптеген талқылауларда сопылық шайхтарға берілген кеңейтілген рөлдердің әсері жиі ескерілмейді, соның ішінде араша болу күші мүдделері. Кейбір «нормативті» талқылаулар шайхтардың дәстүрлі рөлдеріне ғана тоқталып қоймай, осы кезеңде шайхтарға жасаған кейбір мәлімдемелердің қаншалықты ғажайып және ауқымды болғанын көрсетеді. Бұл жағдайларда шайхтарға бұрынғы кезеңдердегі немесе «нормативті» орталардағы рөлдерден тек көлемде ғана емес, сипатында да ерекшеленетін жаңа рөлдер тағайындалды. Осылайша, бұл мүдделер кейбір сопылық көшбасшылар үшін толық махдилік сипатқа қарай бағытталған. Кейбір мүдделер соншалықты шектен шыққан болып саналағандықтан, кейінгі әдеби шығармалардан мүлдем жойылып кеткенін байқаймыз. Мұндай құбылысты XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдастықтардың еңбектерінде көруге болады, бірақ XVI және XVII ғасырларда бұл қауымдастықтар «үйлесімдірек» және «нормативті» стандарттарға бейімделген сайын, олардың әдебиеттері бұл мәлімдемелерді азайтып немесе мүлдем елемеген. Сопылық шайхтардың рөлдерінің кеңеюі және кейбір жағдайларда шектен шыққан мүдделер белгілі бір кезеңдерде қауымдастықтар ішінде саяси және діни беделді заңдастырудың негізгі стратегияларының бірі болды.⁵

Йасауийа топтарындағы араша болу мүдделері: Исма‘ил Ата қауымдастығы

XIV ғасырда құрастырылған Исма‘ил Ата есімді маңызды Орталық Азия шайхтың ұлы Исхақ Ходжа жазған аз танымал түркі тіліндегі шығармасында араша болу күші мүдделерінің бірнеше өте жарқын мысалдары кездеседі.⁶ Бұл тұлға қазіргі оңтүстік Қазақстандағы Ташкент пен Сайрам арасында орналасқан Қазығұртта өмір сүрген және XIV ғасырдың басында қайтыс болған. Онымен байланысты сопылық қауымдастық «Түркістан» сопылық дәстүріне тиесілі болып, Йасауийа ретінде белгілі болған. XIV ғасырдан XVI ғасырға дейінгі дәлелдер Исма‘ил Ата

4 Классикалық аргумент Meier, «Ḥurāsān und das Ende der klassischen Sūfik», 545–570-де әзірленген. Сондай-ақ, Buehler, «Sufi Heirs of the Prophet», 29 б. және жалғасы, 168 б. және жалғасы талқылауын қар., соңғы жағдайда «бағыттаушы шайхтан» «делдал шайхқа» ауысу туралы пікірталас жүргізіліп, бұл ауысу XX ғасырдың басында зерттелген топтар мен материалдарға сәйкес аяқталған, бірақ кез келген жағдайда бұл үдеріс жекелеген және біржақты процесс ретінде қарастырылады.

5 Осы дәуірдегі басқа заңдастыру стратегияларымен байланысты ұқсас дамулар, мысалы, XV ғасырдың басында жазылған бірнеше заңдастыру әңгімелері бар, содан кейін кейінгі уақыттарда агиографиялық репертуардан алынып тасталған Баха’ ад-дин Нақшбанд жағдайында кездеседі; менің талқылауымды DeWeese, «Legitimation», 265–268 қар.

6 Мен бұл жұмысты жақында DeWeese, «Orality», 293–307-де талқыладым.

дәстүрінің мұрагерлік жолмен басым болғанын көрсетеді. Оның өкілдері өз беделін негізінен «негізін қалаушы» әулиеден шыққандықтарына негізделіп заңдастырған (мысалы, Исхақ Ходжаның еңбегі мұрагерлік шайхтықты нақты қорғауды қамтиды). Дегенмен, басқа заңдастыру стратегияларына жүгінудің белгілері де бар. Исхақ Ходжаның еңбегі (ол екі редакцияда сақталған) басқа Йасауиә әулиелерінің араша болу мүдделерін кемінде үш рет еске салады. Сонымен қатар, оның әкесінің беделін «қутб» ретіндегі ерекше мәртебесі және оның ізбасарлары үшін араша болушы ретіндегі рөлі арқылы заңдастыратын кеңейтілген баяндауды қамтиды.

Біріншіден, Исхақ Ходжаның еңбегінде «Хаким Сулайман» деп ашық атаған екі түркі өлең жолдары сақталған. Бұл шын мәнінде кеңінен танымал «Хаким Ата» деген тұлғаға біздің ең ерте белгілі сілтеме болып табылады және бұл үзіндіде ол былай дейді: ⁷ «Егер [Құдай] рақымды болса және Құл Сулайман жәннат қақпасына жетсе, мен оның етегін ұстаған достарды алмай ішке кірмеймін». ⁸ Бұл қысқа үзінді шынайы бодхисаттва рухын еске салумен қатар, Пайғамбардың араша бола алу күшімен байланысты хадистерде жиі кездесетін танымал элементті жаңғыртады. Онда Пайғамбардың араша болу күшін іздегендер туралы «менің етегімді ұстағандар» деп айтылған. Сопылық контекстте «етекті ұстау» немесе шайхтың киімінің етегінен ұстау ресми шәкірттік байланыс орнатуды меңзейді, бұл басқа бастамалық рәсімдерге, мысалы, шаш қиюға ұқсас. Осылайша, өлең жолдары шайхтың араша болушылық рөлі туралы ұғымды айқын көрсетеді. Мұнда құтқарылу немесе басқа рухани жегістік шайхпен шәкірттік байланыс орнатқан адамдарға уәде етіледі.

Исхақ Ходжаның еңбегінде Исма'ил Атаның әкесі Ибрахим Атаның ұстазы болған Суксук Атаға арналған тағы бір араша болу күші туралы мүдде жасалады. Бұл әңгімеде Суксук Ата Пайғамбардың араша болу өкілі ретінде көрсетіледі, ол өзінің ізбасарлары мен ұрпақтарына қамқорлық жасайды. Әңгіме Суксук Атаның бір кездері мата бояғыштың (қассар) қызметіне мұқтаж болып, ағартуға ақ матаны (қарбас) әкелгені туралы баяндалады. ⁹

Ағартқыш ұста Суксук Атаның киімін ағарту кезінде: «Сіздің атыңыз кім? Оны осында жазып алайын, сонда дұрыс емес матаны ағартпаймын» (bu yerde bitib nishāna qīlayūn karbās ghalāt bolmasun), – деп сұрайды. Суксук Ата өзінің атын Фир'аун (Перғауын) деп жауап береді, ағартқыш мазақтап: «Басқа ат таба алмадың ба? Бұл атты таста!» (özgä ät täbmädīng-mu? bu ät-ni qoyub-sen), – дейді. Суксук Ата сосын өзін танытып түсіндіріп: «Ағартқыш, менің атым Мухаммад, бірақ мен Құдайдың пайғамбары Мухаммадтың қасиетті атын жазуды дұрыс деп санамаймын, сондықтан оны ағартқыштың балғасымен ұрып, қорламасаң» (ay qaşşār, atım muḥammad turur, ammā ravā tutmas-men kim muḥammad rasūlu'llāh atın bitip va angāh күdūng-i gāzurī birlä dögsäng va ihānat qılsang), – дейді. Содан кейін, Суксук

7 Бұл тұлға туралы толығырақ ақпаратты DeWeese, «Ḥakīm Ata», 573–574 және DeWeese, «Three Tales», 121–135 еңбектерінен қар. Хаким Ата Хорезм аймағындағы Бақырғанмен байланысты және «Құл Сулайман» атымен байланысты өлеңдерде аталады, бұл атау осы жерде аталған өлеңде және оған тиесілі деп саналатын поэзия жинағы «Бақырған кітабы» деп аталатын жинақта жиі кездеседі; дегенмен, Исхақ Ходжа шығармасында айтылған өлең жолдары бұл еңбектің қол жетімді нұсқаларында кездеспейді, себебі олардың барлығы өте кеш көшіріп жазылған.

8 *Yarlıqansa qul sulaymān tegsä ucmāh qabghinā / düst-lar kim tuttī étek almayın kirmes-men-ā* (Исхақ, Хадиқат, Кабул қолжазбасы, п. 234b). Аудармасы: Егер Құдай рақымды болса және Құл Сулайман жәннат қақпасына жетсе, мен оның етегін ұстаған достарды алмай ішке кірмеймін (Исхақ, Хадиқат, Кабул қолжазбасы, п. 234b).

9 Исхақ, Хадиқат, Кабул қолжазбасы, п. 222a.

Ата үйіне қайтып, сол түні басын жастыққа қойған кезде түсінде Пайғамбарды көреді. Пайғамбар оған: «Менің атымды құрметтегенің үшін, біз сенің ұрпақтарың мен адал достарың үшін араша боламыз, олар тозақтан құтылады...» деп уәде береді. Бұл әңгімеде араша болуға кепілдік беру және құтқарылу шайхтан биологиялық шыққандық негізінде ғана емес, сонымен қатар, шәкірттік байланыс арқылы да ұсынылады.

Исма'ил Атаның әкесі және ұстазы Ибрахим Атаның тағы бір қызықты араша болу мүдделері шәкірттікке байланысты басқа рәсімдік көрсеткішпен байланысты жасалған:¹⁰

Біреу Ибрахим Атадан сұрайды: «Егер шайхтың қайшысы адамның маңдайына тиген болса (birägü-ning alligha miqrāz-i mashā'ikh tégmish bolsa) және ол кедейлік жолына түскен болса, бірақ кейін күнә жасап, тәубесін түземей бұл дүниеден кетсе (tadāruk-i tawba qılmasa), Құдай оны масқаралықтан құтқара ма?»

Ибрахим Ата былай деген: «Егер шайх шәкіртінің маңдайына қайшы қолданса (маша'их мурид аллыға миқраз сурса) және оған шапағат етсе (аны шафа'ат қылса), Алла Тағала оған да рақым етеді». Шәкірт болған адам шайхтың шарифат пен тариқат іліміні жақсы меңгерген болуы тиіс. Мұнда анық айтылған мәселе – кімдекім осындай шайхке шәкірт болса, сол шайхтың шапағатына ие болады. Бұл шапағат Алланың мейірімінің маңызды кепілі ретінде көрсетіледі. Мұнда, тіпті, Пайғамбар араша болушы ретінде көрінбейді, тек шайхтың өзі араша болу рөлін атқарады.

Ақырында, араша болу мүдделерінің ең таңқаларлық мысалдары Исма'ил Атаның өзі үшін орталық заңдастыру практикасымен байланысты пайда болады. Бұл практика оның ұлының еңбегінің екі нұсқасында екі түрлі жолмен баяндалады. Мен бұл әңгімелерді басқа жердегі мақаламда талқыладым.¹¹ Және мұнда араша болу мәселесін көрсететін қысқаша түйіндеме жеткілікті болуы мүмкін.

Алғашқы және мүмкін ескі нұсқада, Исма'ил Атаға көрініс арқылы барлық пайғамбарлар мен әулиелердің рухтары Ибрахим мен Мусаның жетекшілігімен келеді. Бұл пайғамбарлар Құдайдың Исма'ил Атаны құтб еткенін және Қиямет күнінде Исма'ил Атаға сенген кез келген адамға автоматты түрде құтқарылу уәде етілгенін мәлімдейді.

Бұл көрініс Исма'ил Ата шәкірттеріне арналған жазбаша құжатты да растайды. Екі пайғамбар Исма'ил Атаға құтб мәртебесін бергенде, Құдай оған «рақымдылық кілатін» (raḥmat kalidin sengä berdi) сыйлағанын растайды. Соңғы сөйлем Исма'ил Атаның араша болушы ретіндегі мәртебесіне сілтеме жасайды. Бұл сілтемені Пайғамбарға телінген және пайғамбарлардың аралық күшіне ие үш топ туралы айтылған үзінді де растайды: біріншісі – тақуа ғалымдар (muttaqi 'ālim-lar), екіншісі – ғалымдарға шын ниетпен және Құдай ризалығы үшін қызмет ететіндер ('ālim-larḡha šidqi birle ḥaqı rizā-si uchun khidmat qilghan-lar), үшіншісі – шыдамды дәруіштер, олардың көбісі «сүргінде» жүргендер (šābir darvīsh-lar kim ḡhurbat ičindā telim bolsa-lar). Бұл үзіндінің жалпы әсері Исма'ил Атаның араша болу күші арқылы пайғамбарлармен теңдігін растау болып табылады.

Заңдастыру баянының басқа нұсқасы Исма'ил Ата шәкірттеріне беруге болатын ерекше қасиетті байланысты көрсету үшін таратылған жеке дәстүрді көрсетеді. Әңгімеге сәйкес, Исма'ил Ата өзінің жақында қайтыс болған әкесі Ибрахим Атаның

10 Исхақ, Хадиқат, Кабул қолжазбасы, п. 231b.

11 Қар.: DeWeese, «Orality», 305–306; Исхақ, Хадиқат, Кабул қолжазбасы, п. 252a.

рухын көреді.¹² Исма‘ил Ата ұлына «ақырзаманның шайхы» болу және «әулиелердің мөрі дәрежесіне» ие болу керек екенін мәлімдейді. Бұл екі сөз тіркесі Исма‘ил Атаға жоғары әмбебап «тарихи» рөлді растайды және толық махдилік мүдделерінің эсхатологиялық тонын жаңғыртады. Алғашында Исма‘ил Ата бұл жауапкершілікті қабылдаудан бас тартады.

Бұл сөздер баяндаудың эсхатологиялық тонын күшейтіп, Хаким Атаның өлеңіндегі: «Біздің жаңа шәкірттеріміз ақырзаман қауымы, олар бүлікші және күнәһар болады; егер оларды тозаққа апарса, ал мен шайхтармен бірге отырсам, ұятқа қалар едім» деген сөздерді жаңғыртады. Ұлының қарсылығы Ибрахим Атаның рухын арнайы өтінішті жеткізуге мәжбүрлейді. Ол өзінің сопылық силсиласы арқылы Ахмад Йасауиге, ал ол ‘Алиге, сосын Мухаммадқа, соңында Мухаммад Құдайға жүгінеді. Құдайдың хабарламасы сол тізбек арқылы жеткізіледі: «Исма‘ил Атаға айтыңдар, таза ниетпен сенің шәкіртің болып, шынайы махаббатпен саған берілген, «Исма‘ил Ата» атын еске алатын кез келген адамды сенің куәлігің арқылы мен сұрақсыз жұмаққа кіргіземін».¹³ Бұл уәденің күшін Исма‘ил Ата оны жазбаша түрде жазуды мүдде ететін әңгіменің қалған бөлігін (заңдастырушы әңгіменің бірінші нұсқасында айтылған құжат сияқты жазбаша құжат береді) атап өтуге болады. Бірақ әулиеге берілген негізгі «сый» екі жазбада да өте айқын және керемет жазылған: Исма‘ил Атаның жақтаушылары үшін жұмаққа тікелей және күмәнсіз кіру уәдесі.

Қызығы, Пайғамбардың тікелей санкциясы туралы ашық мүдде және аралық мәселелер тұрғысынан Исма‘ил Атаның Пайғамбармен «теңдігін» білдіретін түспал XVI ғасырдағы Кубрауиға агиографиясында кездейсоқ сілтемеде табылған. Бұл жұмыс Исма‘ил Атаны «оқымаған», бірақ «табиғатынан тұған әулие» (valī-yī mādar-zād) деп сипаттайды, әрі оның балалық шағында көптеген ғажайыптарды көрсеткенін түсіндіреді.¹⁴ Исма‘ил Атаның ‘Алиден тараған тегі болған және ол Қазығұрт аймағынан шыққан. Әңгімеде Пайғамбардың: «Құдай ал-‘Аджманнан бір адам жібереді; оның аты Исма‘ил Ата болады, оның күнәсі менің күнәм болады [яғни, Абу-л-Қасим] және ол «Қауымның Шамшырағы» болады (sirāj al-umma). Оны құрметтеген – мені құрметтеген, ал оны жек көрген – мені жек көрген» деп айтқаны баяндалады. Исма‘ил Атаның Шайхтар сұлтаны Қожа Ахмад Йасауимен «жақындық байланысы» болғаны да атап өтеледі (qarābat, мүмкін бұл биологиялық туыстықты білдіреді). Әңгімеде Қазығұртты еске алу және Исма‘ил Атаның «табиғатынан әулие» деп сипатталуы Исма‘ил Атаның өмірбаянының танымал ерекшеліктерін жаңғыртады. Оның *кунйасы* және лақап аттары белгісіз болса да, пайғамбарлық болжам Исма‘ил Атаға тікелей Пайғамбар санкциясы арқылы расталған аралық күшті талап ететін шеңберлерде жасалған ауызша немесе жазбаша деректен алынған болуы мүмкін.

12 Исма‘ил, Хадиқат, атаусыз редакция, 252 қолжазба, pp. 79a–b; 3004 қолжазба, pp. 181a–182a.

13 Har kim bir yoli arigh i tiqād birlä sēngä murid bolup mahabbat-i haqiqi birlä mu taqid bolsalar, va ismā il atā tēsälär, anī sizlär-ning guväh-liqingiz birlä soruq-suz bihisht-kä keltürgäy-mén (252 қолжазба, p. 79b).

14 Рийад ал-авлийа, Calcutta, Asiatic Society of Bengal қолжазбасы, Curzon No. 704, p. 50b/94b. Бұл жұмыс туралы толығырақ қар.: DeWeese, «Sayyid ‘Ali Hamadāni», 134 және DeWeese, «Eclipse of the Kubravīyah», 63–64.

«Кубрауиға» топтарындағы араша болу мүдделері: Сайид ‘Али Хамадани

Осындай араша болу мүдделерінің тек түркі ортасына тән емес екенін және «түркі» исламның «гетеродокс» бейімділіктерін көрсетеді деп болжаудан аулақ болу үшін, ирандық әлеммен тығыз байланысты басқа мысалдарды қарастыру пайдалы болуы мүмкін. Шығыс ислам әлеміндегі көрнекті махдилік қозғалыс – Нурбахшия – XV ғасырда Наджм ад-дин Кубра (618/1221 ж. қ. б.) арқылы бастау алған (немесе байланысты) сопылық қауымдастығынан шыққаны қазір жақсы белгілі.¹⁵ Дегенмен, Пайғамбардың тікелей санкциясы туралы ерекше араша болу қабілеттеріне, құтқарылу мен мистикалық жетістік тұрғысынан силсилаға байланысы барларға қауымдық «артықшылық» талаптарына аз назар аударылды. Бұл кезде біз Кубрауиға деп атауға болатын басқа тармақты қарастыра аламыз (өйткені дереккөздер сол уақытта бұл терминді жаңадан қолдана бастады).

Нурбахшия тариқаты Сайид Мухаммад Нурбахштың (1464 ж. қ. б.) атымен аталған. Ол Исхақ Хутталанидің (1424 ж. қ. б.) шәкірті болған, ал Хутталани – әйгілі Сайид ‘Али Хамаданидің (1385 ж. қ. б.) шәкірттерінің бірі болған. Нурбахштың махдилік мүдделерін қабылдамаған Хутталанидің ізбасарларын Сайид ‘Абдаллаһ Барзишабади (1468 ж. қ. б.) басқарған. Ол Кубрауиға инициациялық силсиласының басында тұрды, бұл силсила XVII ғасырға дейін Орталық Азияда, Иран мен Үндістанның кейбір бөліктерінде ықпалды болды.¹⁶ Барзишабадидің шәкірттерінің бірі Хайдар Бадахши Сайид ‘Али Хамаданидің өміріне арналған агиографиялық еңбек жазды. Бұл еңбекті ол «Манқабат ал-джавахир» деп атаған. Жұмыс XV ғасырдың екінші жартысында, мүмкін, Мауараннахр немесе Хорасанда жазылған.¹⁷ Мен бұл еңбекті бұрынғы Хамаданиға арналған агиографиямен, яғни Сайид Джа‘фар Бадахшидің Хамадани қайтыс болғаннан бірнеше жыл өткен соң жазылған «Хуласат ал-манақиб» атты еңбегімен салыстырғанда, корпоративтік сәйкестендіру мен бірлік сезімінің күшеюіне қарай айтарлықтай ауысуды көрсетеді деп бұрын талқылағанмын. Бұл құбылыс «тариқа – сезімталдық» деп аталуы мүмкін, яғни сопылық тариқаттардың ішкі бірлігі мен ұстанымдарын нығайтуға бағытталған сезімталдықтың күшеюін білдіреді.¹⁸

Бұл шығарма Нурбахшияны және Сайид Мухаммад Нурбахштың Хутталанидің шәкірті ретіндегі мәртебесін анық түрде елемейді. Алайда, «Манқабат ал-джавахир» авторының Кубрауиға жамағатына баса назар аударуы Сайид ‘Али Хамаданидің және аз дәрежеде Наджм ад-дин Кубраның ерекше мәртебесі туралы көптеген мәлідемелерді қамтиды. Бұл мәлідемелер «Кубрауиға» силсиласында бұрынғы әдебиеттермен салыстырғанда әрі экстравагант, әрі таңғаларлық болып көрінуі керек. Сонымен қатар, Исма‘ил Ата

15 Bashir, *Messianic Hopes and Mystical Visions*.

16 Менің бұл силсилаға қатысты бастапқы зерттеуіме қар. DeWeese, «Eclipse of the Kubraviyah», бб. 45–83.

17 Бұл дата Хайдар Бадахшидің ұстазы Барзишабадидің қайтыс болған датасымен ұсынылған. Соңғысы Хорасанда тұрған, бірақ Хайдар Бадахши Мауараннахрда белсенді болған болуы мүмкін. Осыған қатысты қызықтысы оның бұрынғы «Хуласат ал-манақиб» шығармасында да кездесетін, Хамаданидің балалық шағында қала билеушісі жинаған үлкен топ ғалымдар мен тақуалардан батасын алғаны туралы әңгімені бейімдеуі; Хайдар Бадахшидің нұсқасында Хамадан туралы ешқандай сілтеме жоқ және билеуші Ирактың адамдарын, сондай-ақ, «Самарқандтың және бүкіл Мауараннахрдың адамдарын» жинады деп айтылады (Хайдар Бадахши, *Манқабат*, п. 361a).

18 Қар.: DeWeese, «Sayyid ‘Ali Hamadāni», бб. 121–158.

туралы ұлы пікірлердің XVI және XVII ғасырлардағы Йасауиға деректерінде көрінбейтінін, сондай-ақ, Хамаданийаның кейінгі әдебиеттерде көрінбейтінін атап өткен жөн. Бұл мәлімдемелер мен бейнелер Нурбахшқа тән үлкен талаптарға сәйкес келмесе де, осы кезеңнің «эксперименттік» атмосферасын көрсетеді. Сонымен бірге, Хайдар Бадахши жататын Кубрауиға жамағаты мен қалыптасып келе жатқан, бірақ аталмаған Нурбахшиға қауымы арасындағы ерекше бәсекелестікті көрсетуі мүмкін, бұл ықтимал теңгерімге қарағанда әлдеқайда маңызды.

«Манқабат ал-джавахир» шығармасы Саййид ‘Али Хамаданиге әдеттегі әулиелерге жасалатын мүдделерден әлдеқайда жоғары мәртебе береді. Бірнеше үзіндіде оның Қиямет күніндегі араша болушы ретіндегі рөлі тікелей расталады. Автор Хайдар Бадахши өз өлеңінде Хамаданиді мақтап, оның Құдаймен араша бола алу қабілеті барлық әулиелерден (awliyā) «жоғары» (bar-tar) және асфийадан (aşfiyā) «жақсырақ» (bih-tar) екенін айқын көрсетеді.¹⁹ Басқа бір өлеңде, белгісіз бір билеушінің атынан, ол Кашмирде Саййид ‘Али Хамадани арқылы ислам дінін қабылдағаны айтылып, Қиямет күні әулиенің оған сөзсіз арашылық етуін сұрап, былай дейді: «Сен маған Қиямет күні келгенде көмектесесің» (chūn dar qiyāmatam tū āmdād mīkunī). Ол, сондай-ақ, әулиеден: «Мен сенің мен үшін Соңғы күні арашылық етуіңді қалаймын» (khwāham kī rūz-i ḥashar shafā‘at-i marā kunī) деп тілейді және «О, әмір, соңында мен сенің арашылығыңнан үлес алғым келеді» (ākhir marā naṣīb-i shafā‘at-i tū bādā yā amīr) деп мәлімдейді.²⁰

Саййид ‘Али Хамаданидің ерекше жоғары мәртебесін көрсететін тағы бір белгі – «Манқабат ал-джавахир» әңгімелерінде оған өлгендерді тірілту күші берілгені айтылады. Бұл таңғажайып қабілет көптеген әулиелерге тән деп саналатын «типтік» қарамақтан әлдеқайда асып түседі. Әдетте әулиелер қабірлердегі өлгендерді анықтай алатыны немесе өлі жануарларды қайта тірілте алатыны айтылады, бірақ адамдарды тірілту өте сирек кездесетін құбылыс. Бір әңгімеде Хамадани 70 адамды қайта тірілтіп, осы кереметі арқылы бүкіл бір христиан ауылын ислам дініне кіргізгені баяндалады.²¹ Басқа бір әңгіме оның жерлеу рәсімі кезінде шәкіртін қайта тірілтікенін баяндайды.²² Тағы екі әңгімеде Хамаданиді сынағысы келгендер оның өлгендерді тірілту даңқын айтып, одан осындай ғажайып жасауды мүдде еткендері суреттеледі.²³ Өлгендерді тірілту қабілеті әдетте Масихқа қатысты болып есептеледі және «Манқабат ал-джавахир» бұл қабілетке жиі сілтеме жасайтыны маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Алайда, бұл қабілет ешқашан Саййид ‘Али Хамаданидің махдилік мәртебесі туралы тікелей мүддепен байланысты емес. Шынында да, бұл еңбек оның осындай ғажайыптар жасағанын мысалдармен растайды, бірақ сол уақытта сопылық әдебиетте жиі кездесетін пікірге сүйеніп, осындай кереметтер рухани өмірдің түпкі мақсатына алаңдаушылық туғызады деген ойды да көрсетеді. Бұл кереметтерге қатысты көзқарас шынайы әулиелерден гөрі, әулиелерге күмәнмен қарайтындар үшін көбірек алаңдаушылық тудырған еді.

19 Хайдар Бадахши, Манқабат, п. 439а, № 49 баяндауда.

20 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 435б–436а, № 48 баяндауда; қысқаша айтылған: DeWeese, «Sayyid ‘Alī», 153.

21 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 364а–365б (№ 13), қысқаша айтылған: DeWeese, «Sayyid ‘Alī», 150–151.

22 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 434а–435а (№ 47), қысқаша айтылған: DeWeese, «Sayyid ‘Alī», 156.

23 Хайдар Бадахши, Манқабат, п. 380б, № 23 баяндауда; п. 391а, № 26 баяндауда.

Хамаданидың ерекше мәртебесін растаудың ең кең таралған тәсілдерінің бірі – Пайғамбардың өзі оның ұрпағының маңыздылығы мен ерекше күшін растаған көріністерді баяндау. Жалпы алғанда, «Манқабат ал-джавахир» әртүрлі ұзундықтағы 51 ерекше баяндауды қамтиды, олардың 19-ында Пайғамбардың көрінісі бар.²⁴ Олардың бірінде бұл Пайғамбардың Наджм ад-дин Кубраға көрінісі мен уәдесі баяндалады (төменде талқыланған), ал қалған 18 көріністе Пайғамбар не Саййид ‘Али Хамаданиға, не Хамаданидің серіктесіне көрініп, әр жолы Хамаданидің жоғары мәртебесін растайды. Бұл көріністер Хамаданидың рухани мәртебесін нығайтып, оның ерекше діни көшбасшы ретіндегі рөлін күшейтеді.

Пайғамбардың көріністері, олардың жиілігінен бөлек, көбінесе шешуші маңызға ие. Олар Хамадани карьерасындағы маңызды сәттерде болып, оның агиографиялық бейнесінің орталық оқиғаларын қалыптастырады. Мысалы, Пайғамбар түсінде Хамаданиге Кашмирге барып, оның халқын исламға шақыруды бұйырады. Бұл көріністер Хамаданидің діни миссиясын растауда және оның тарихи рөлін күшейтуде маңызды рөл атқарады.²⁵ Басқа бір баяндауда, Пайғамбар Хамаданиға оның қабірі болуға тиіс орынды, яғни Кулабты көрсетіп, оның болашақ қасиетті орнын белгілейді.²⁶ Тағы бір баяндауда, Пайғамбар Хамаданиға Бағдадтағы Джунайд мазарының жанында пайда болады. Ол Хамаданиға Ардабил қаласына баруды бұйырады. Сонымен қатар, Пайғамбар оған сол жердің билеушісінен бай’ат алуды тапсырады. Пайғамбар Хамаданиға сол билеушіні өзінің шәкірті етуге бағыттайды.²⁷ Бұл оқиғада билеушінің әулиемен кездескендегі қуанышы суреттеледі. Әулие оған оның шынымен тозақтықтар емес, жәннат тұрғындарының қатарында екенін растай алады. Бұл, Хамадани үшін, оның шапағатшы күші туралы мәлімдемені тудыруы мүмкін сенімділікке әкеледі. Сонымен қатар, әңгімеде билеушінің Хамадани кеткеннен кейін көп ұзамай өлтірілгені де атап өтеледі. Бұл оқиға автордың кезінде ерекше маңызға ие болғаны сөзсіз. Сондай-ақ, Хайдар Бадахши әулеті мен басқа топтар, яғни Сафавилер арасындағы бәсекелестіктерді көрсететіні айтылады. Алайда, оның нақты сілтемелері өкінішке орай түсініксіз болып қалады.

Пайғамбардың көріністерін қамтитын әңгімелер сопылық ілімдері мен практикаларының элементтерін нығайтуға арналған кейбірілерінің де қамтиды. Мысалы, бірінде Пайғамбар Хамаданиға оның мистикалық тәртібінің маңызды бөлігі ретінде нәпсісін (nafs) азаптауды бұйырады.²⁸ Дегенмен, Хамаданидің осыған ұқсас үгітке жауап ретінде қатаң әрекет етуі бірінші кезекте Пайғамбардың оны Құдайдың сарайында қабыл алғанын жариялаған екінші көрініске әкеледі. Осыдан кейін, пайғамбар Хамаданиға ерекше сыйлық ұсынған:

Бұл оқиғада Хамадани ерекше діни мәртебесі туралы айтылып тұр. Бір дауыс оған: «Саййид, бірдеңе сұра», – деп бұйырады. Хамадани жауап беріп:

24 Керісінше, төрт баяндауда Хизрмен (Ильяссыз немесе Ийласпен бірге) кездесулер қамтылған; және бір баяндауда (Хайдар Бадахши, Манқабат, pp. 371b–372b, № 20; DeWeese, «Sayyid ‘Alī», б. 144-те аталған), Саййид ‘Али Хамадани оның қабіріне барған кезде Имам ‘Али Риза өз қабірінен шығып, оған бата беріп, одан бай’ат қабылдап, зикрге үйретеді.

25 Хайдар Бадахши, Манқабат, p. 419b (№ 42); DeWeese, «Sayyid ‘Alī», б. 152-де аталған.

26 Хайдар Бадахши, Манқабат, pp. 417b–419a (№ 41), қысқаша айтылған: DeWeese, «Sayyid ‘Alī», б. 149.

27 Хайдар Бадахши, Манқабат, pp. 382b–385b (№ 24); DeWeese, «Sayyid ‘Alī», б. 154, ескерту 1-де айтылған.

28 Хайдар Бадахши, Манқабат, pp. 370b–371a, № 19.

«Пайғамбарлық аяқталды және маған біраз уақыт бұрын әулиелік дәрежесі берілді. Енді Құдай құзырынан не сұраймын?» деп айтады. Бірақ дауыс қайтадан: «Бірдеңе сұра», – дейді. Хамадани бұл бұйрыққа жауап ретінде ойлана келе: «Менің жоғары ата-бабам Пайғамбарға араша болу дәрежесіне ие болды; одан жоғары дәреже жоқ, сондықтан мен не сұраймын?» деп сұрайды. Дегенмен, бұйрық тағы да қайталанып: «Сұра» делінеді. Сонда Хамадани былай деп сұрайды: «Маған қосылғандардың бәрі менімен жұмақта болсын. Егер ол сенімге ие адамдардың арасында болса, ол әрине менімен бірге болады, бірақ егер ол аралыққа мұқтаждардың арасында болса, ол әлі де менімен бірге болсын». Бұйрық берілді және Хамадани бұл тілекті қабыл алады. Бұл оқиға оның шәкірттері мен оған қосылған адамдарға Құдайдың рақымы арқылы құтқарылу уәдесін алатынын көрсетеді.²⁹

Бұл үзінді Исма‘ил Атаға берілген уәдені еске түсіреді, онда оған сенген адамдарға құтқарылу уәде етілген еді. Сол сияқты, бұл Хамаданиге да қауымдастыққа қосылғандар үшін араша болушы ретіндегі рөлін тікелей растайды. Исма‘ил Ата жағдайындағыдай, Сайид ‘Али Хамаданиге да қауымдастық үшін маңызды араша болу мүдделері қойылады және құтб мәртебесі беріледі. Бұл екі әулиенің рөлі, әсіресе олардың шәкірттері мен ізбасарлары үшін, құтқарылудың кепілі ретінде маңызды деп көрсетіледі, олардың мәртебесі діни көшбасшылықта маңызды орын алған.³⁰

Араша болу күші туралы уәденің Хамаданидің қатал амалдарды орындаудағы ерлігімен байланысты болуы, Пайғамбардың көріністері арқылы Сайид ‘Али Хамаданиге қауымдық жақындықтың ерекше артықшылықтарын бекітудің әдісіне нұсқайды. Бұл Пайғамбардың көріністері арқылы қауымдық аспектілердің қасиетті етілуін көрсетеді. Хамаданидің сопылық қауымдағы ролі, әсіресе оның Кубрауийа тәртібіндегі ізбасарларының күнделікті ғибадат әрекеттерінен басталады. Осыған байланысты бір риуаятта Пайғамбар Хамаданиге түсінде әйгілі «Аурад-и фатхийа», яғни Хамаданидің шәкірттері оқитын жинақталған дұғаларға бата беру үшін көрінгені айтылады.³¹ Басқа бір әңгімеде Хамаданиге көрінісінде Пайғамбар оны Шафи‘ийа құқықтық мектебін қабылдауға бағыттайды. Дегенмен, Хамадани бұл көріністі кейбір шәкірттерін Ханафийа мазхабында оқытуға мүмкіндік беру ретінде де түсінеді.³² Бұл жеңілдік мазхабты және оның мінез-құлықтық салдарын Хамаданидің сопылық қауымдастығына қосылумен бағынышты ету қосымша әсерін береді. Сонымен қатар, Пайғамбардың қауымдық рәсімдері және діни практиканың элементтерін қолдайтыны туралы барлық осы әңгімелер (жоғарыда атап өтілген Хамаданидің қасиетті орнын орнатуды бұйырумен бірге, ол да оның ізбасарларының діни мұрасын қамтиды) Хамаданидің ерекше мәртебесі мен оған

29 Хайдар Бадахши, Манқабат, п. 414b (in No. 38): *hâtifi awâz dâd ki, yâ sayyid, chîzi ba-khwâh; dar jawâb guftam, nubuwwat tamâm shud wa maqâm-i walâyat muddâti shud ki mârâ dâdand; hâlâ az dargâh chi khwâham. wa gufta-and bâz chîzi ba-khwâh. chûn dar khûd fikr kardam ki maqâm-i shafâ‘at ba-jadd-i buzurgwâr-i mârâ dâdand, hâlâ baland- tar maqâm chîzi nist, chi khwâham. bâz hukm shud ki ba-khwâh. dar jawâb guftam, har ki mu‘taqid-i man bâshad, bâ man dar bihisht shawad; agar ahl-i imân bâshad, yaqîn ast ki bâ man khwâhad bûd, and agar ahl-i shafâ‘at bâshad, bâz bâ man bâshad. hukm shud, qabûl kardim.*

30 Мысалы, Сайид ‘Али Хамаданидің әулиелік шапанын және құтбийат қулақын алғаны туралы поэтикалық айтылғанды қар. (Хайдар Бадахши, Манқабат, п. 423a, № 42).

31 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 358a–360a (№ 6), қысқаша талқыланған: DeWeese, «Sayyid ‘Alî», б. 144.

32 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 376a–377b, № 22; қар.: DeWeese, «Sayyid ‘Alî», бб. 143–144.

байланысқан қауымдастық пен силсила арасындағы байланысты нығайтуға жұмыс істейді.

Қауымдық сопылық практикаларын Пайғамбардың қолдауы әдетте тек нормативті силсила арқылы берілу негізінде мүдде етіледі немесе болжанады. Бұл жерде бұл қолдаудың ерекше тәсілін айқындайды.

Хамаданидің ерекше мәртебесі мен онымен байланысы бар адамдар арасындағы қарым-қатынас Пайғамбардың көрнекі көріністерімен расталады. Бұл көріністер Кубрауиға жамағатындағы Сайид ‘Али Хамаданимен тікелей байланысты фигураларға қатысты бірнеше риуаяттарда айқын дәлелденеді. Атап айтқанда, оны тәрбиелеген және дайындаған тұлғаларға қатысты бұл әңгімелерде екі топтың да кейінгі қолдар үшін Кубрауианың бастау тегін санкциялау тұрғысынан маңыздылығы бар. Ирониялық тұрғыдан олардың бұл хикаялардағы рөлі Хамаданиге тікелей Пайғамбардан берілген санкцияның куәгерлері ретінде көрінеді. Хамаданидің дайындығы туралы хикаялар «Манқабат ал-джавахир» еңбегінде бірнеше рет бес хикаямен ашылады.³³ Осы хикаялардың барлығы Хамаданидің кейінгі карьерасы мен сопы шайх ретінде заңдастырылуында өте маңызды рөл атқарады, өйткені олар Пайғамбардың түсінде көрінуімен байланысты болған. Алғашқы екі жағдайда, Пайғамбарды көру Хамаданидің екі шайхтың шәкірті болуына немесе осы шәкірттік байланыстарды растауға әкеледі. Оның «Кубрауиға» силсиласы жиі қадағаланады, бұл силсилада Махмуд Маздақани мен Мухаммад Азкани сияқты белгілі тұлғалар, екеуі де әйгілі ‘Ала’ ад-Даула Симнанидің тікелей шәкірттері болған. Үшінші әңгімеде Хамаданидің силсиладағы ерекше мәртебесі айқын көрінеді. Бұл жолы Пайғамбар Симнаниге түсінде көрініп, оның ізбасарларының кезінде Хамаданидің пайда болуын болжап, Симнанидің ізбасарларына Хамаданиді бастамашылық тізбекке қабылдап, зикр мен хырқаны оған беруді бұйырады. Бұл арқылы Хамаданидің осы силсилаға тиесілі рухани мұрагерлігін растайды.³⁴

Бұл риуаяттың бесіншісінде Пайғамбардың тікелей көрінісі жоқ. Оның орнына, Симнанимен байланысы бар бірнеше шайхтардың әрқайсысы Сайид ‘Али Хамаданидің рухын туылмай тұрып көргенін айтады және оның туулы уақыты туралы алаңдаған. Бұл сұрақтарға жауап ретінде олардың бірі түс көреді. Түсте Хизр мен Ийяс құтбақа тиесілі жамағатты бастап жүреді. Оларға шапанды Хамадандағы Сайид Шихаб ад-дин Хамаданидің жаңа туған ұлына жеткізу бұйырылған.³⁵ Баланың құтб ретіндегі мәртебесі, бұл жазбада расталғандай, махдилік рөлден алыс болып көрінсе де, оның әмбебап салдары бар. Махдимен байланысы Исма’ил Ата жағдайындағыдай, осы араша болу мүдделері түрімен байланыстыруға оңай жол ашты.

Осы кіріспе заңдастыру әңгімелерінің төртеуі Хамаданидің жоғары дәрежесін және ерекше ‘тарихи’ мәртебесін растауда Пайғамбардың санкциясын ең анық

33 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 348b–357a; олардың бірнешеуі қысқаша айтылған: DeWeese, «Sayyid ‘Alī», бб. 146–147.

34 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 353a–b (№ 3); Симнанидің риуаяттағы төрт шәкірті – Ахи ‘Али Дусти, Мухсин Туркистани, Мухаммад Дихистани және ‘Али Мисри (олардың арасында олардың басшысы Дусти бар).

35 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 356a–357a (№ 5); Бурхан ад-дин Сағарджи, Джибра’ил Курди, «Низам ад-дин Гури Хурасани», Абу Бакр Туси және Халид Рисани (?), олардың арасында Гури бар.

түрде көрсетеді.³⁶ Әңгіме ұзақ өмір сүрген әулие Са'ид (немесе Абу Са'ид) Хабаши туралы баяндалады. Ол ортағасырлық дереккөздерде *хиджраның* кейінгі ғасырларында өмір сүрген және Пайғамбармен тікелей байланыста болған деп саналған. Са'ид Хабаши әулие ретінде ерекше ұзақ ғұмыр кешкен тұлға (мұ'аммар) болып танылған, бұл оның қасиетті мәртебесін күшейтіп, ислам әлеміндегі аңыздар мен тарихи жазбаларда ерекше орынға ие болған.³⁷ Са'ид (немесе Абу Са'ид) Хабаши Пайғамбардың қолын қысу (мусафаха) дәстүрін таратушы ретінде белгілі. Бұл таратылым тікелей араша болу мүдделерімен байланысты болды. Өйткені мұндай таратылым Пайғамбардың жеті ұрпағынан аспайтын ұрпаққа берілуі керек еді және оны алған адамның Қиямет күні Пайғамбардың араша болу күші арқылы құтқарылуына кепілдік береді деп айтылды. Хабашидің Сайид 'Али Хамаданиға қатысты екенін «Хуласат ал-манақиб» оқиғасы растайды, бұл оның маңызды тарихи тұлға ретінде қабылданғанын және Пайғамбармен байланысын көрсетеді.³⁸

«Манқабат ал-джавахир» бұл оқиғаға әлдеқайда кең ауқымды сипат береді. Мұнда Пайғамбар Сайид 'Али Хамаданиге тікелей санкция беріп, оның жоғары мәртебесін растайды. Ал ұзақ өмір сүрген әулие Са'ид Хабаши тек ақпарат жеткізуші рөлінде көрінеді, бұл оның аралық рөлін айқындай түседі. Риуаят бойынша, Сайид 'Али Хамадани 22 жасында Абу Са'ид Хабашиге қызмет етіп, одан *иджазат* (рұқсат) алғанын растайды. Хамадат Хабашиден неге оны «мұ'аммар» (ұзақ өмір сүрген) деп ағайтынын сұрағанда, Хабаши Пайғамбардың сахабасы болғанын және тіпті, бұрын Таурат пен Інжілде Мухаммадтың 'Исадан кейін келетіні туралы көргенін түсіндіреді. Хабаши бұдан әрі Пайғамбардан Сайид 'Али Хамадани туралы естігенін растаған, осы себепті ол өзін «мұ'аммар» деп атайды. Әңгіме барысында Хабашидің Пайғамбардың сахабасы және мұ'аммар ретіндегі мәртебесі Хамаданидің алдын ала болжанған рөлімен сәйкестендіріледі. Хабаши бұл мәртебені 'Иса Мухаммадты алдын ала болжағандай, Пайғамбардың Хамаданидің жоғары мәртебесін алдын ала болжағанымен салыстырады. Бұл, сондай-ақ, Хамаданидің келуі туралы Пайғамбардың алдын ала айтқанының ұзақ өмір сүрген сахабаның тікелей тарихи байланысына дейін кеңейетінін көрсетеді. Хабаши Пайғамбармен бірге болған кезінде, ол және басқа сахабалармен бірге отырғанда бірнеше құстың әуеден келіп, жерге қонғанын баяндап береді. Құстардың «жетекшісі» топқа сәлем беріп, «бұл сенің ұлыңның рухы» деді. Хабаши бұлардың кім екенін және бұл сөздердің нені білдіретінін сұрағанда, Пайғамбар оған: «Бұл құстардың арасында менің ұрпағымның рухы болды» деп жауап береді. Сонымен қатар, Пайғамбар: «Егер мен болмасам, 'Али б. Аби Талиб менің орнымда болар еді; ал 'Али б. Аби Талиб болмаған болса еді, онда ол болар еді» деп түсіндіреді.³⁹

Бұл мәлімдеме Сайид 'Али Хамаданидің ерекше мәртебесін көрсетеді және оның кейінгі атауы «Екінші 'Али» ('Али-йи Сани) дегенді меңзейді. Пайғамбардың Хабашиге Хамаданидің туылуы туралы нақты болжамдары, Хабашидің Хамаданиға өзінің атақты атасының ('Алидің) зикрі мен адал қызметін жеткізгенін растауы бұл мәртебені күшейтеді. Хамадани Хабашидің жасына қатысты мәліметтерді де

36 Хайдар Бадахши, Манқабат, pp. 353b–355b (№ 4). Қазіргі уақытта осы баяндаудың таалқылауын, қол алысу арқылы берілуіне байланысты, Bashir, «Sufi Bodies», бб. 6–7 қар.

37 Мұ'аммарун туралы қар.: Goldziher, Muslim Studies, т. 2, бб. 159–163.

38 Teufel, Lebensbeschreibung 77; Нур ад-дин Джа'фар Бадахши, Хуласат ал-манақиб, бб. 62–63; қар.: DeWeese, Sayyid 'Ali 137, ескертпе 3.

39 Darīn jānvarān rūh-i yakī az awlādān-i man būd; agar man nabūdam, 'ali ibn abī ṭālib ba-jāy-i man būd, wa agar 'ali ibn abī ṭālib nabūdī, ū būd (Хайдар Бадахши, Манқабат, pp. 354b–355a).

түсіндіреді: ол Пайғамбардың заманында 722 жаста болған, ал Хамаданимен кездескенде 1435 жаста еді. Бірақ бұл оқиғада негізгі айтылған жайт – Сайид ‘Али Хамаданидің Пайғамбармен дерлік теңестірілуі.

Сайид ‘Али Хамаданидің шәкірттеріне Пайғамбардың көрінуіне қатысты риуаяттар, көбінесе, Пайғамбардың өз ұрпағына көрсеткен ерекше қолдауын және көмегін баса айтады. Бұл ерекше қолдау Хамаданидің избасарларына да берілген деп түсіндіріледі. Мысалы, бір әңгімеде Ходжа Исхақ Хутталанидің Сайид ‘Али Хамаданидің шәкірті болуын сипаттайды. Хутталани Хамаданидің ханақасында Пайғамбарды көріп, таңғалғанын баяндайды. Ол Пайғамбардың күн сайын өзінің ұрпағына көмектесу үшін ханақаға келетінін түсініп, бұл көріністен әсерленеді (*har rūz ba-jihat-i madad-i awlād-i khūd mī-āyand*).⁴⁰ Тағы бір әңгімеде Хамаданидің шәкірті Шамс ад-дин Хутталани бір күні үлкен «әскердің» ханақаға жақындағанын көргенін баяндайды. Бірнеше адам патша киімінде келіп, одан сайидтің қай бөлмеде екенін сұраған. Шамс ад-дин оларға оң жақтағы хужраны көрсетті, ал бес жетекші ішке кірді. Біраз уақыттан кейін Хамадани шығып, намазын оқыды, бірақ келушілер ізім-ғайым жоғалған еді. Хамадани бұл бес адамның «менің ұлы атам» және «хулафа-йи рашидин» болғанын, олар оған зикрді үйретуге келгенін түсіндірді.⁴¹ Арашылық күшке қатысты нақты меңзеу тағы бір жазбада кездеседі,⁴² онда Пайғамбар Қиямет күнінің аралықшысы ретінде анықталып, өмірінің соңына дейін дәруіш ұстазына қызмет етуді қалаған белгісіз адамды Сайид ‘Али Хамаданиға бағыттағаны айтылған. Түсінде ол адам тәж киген бір адамның ағаштың астында отырғанын көрді. Ол осы «патшамен» бірге келгендерден оның қай елден екенін сұрады, ал олар оны танып: «Бұл патша Қиямет күнінің аралықшысы» (*in pādshāh shaff’-i yawm-i ḥaṣhar-ast*) деп жауап берді. Осылайша Пайғамбар анықталып, сол адамға Хамаданиге баруды бұйырды, сол арқылы Хамадани Қиямет күнінде аралықшы ретінде маңызды рөл атқаратынын білдірді (және бұл рөлді Қиямет күнінен бұрын да қолдана алатынын көрсетті).

Тағы бір керемет оқиғада, Хамаданидің шәкірті Мухаммад Талиқанидің айтуы бойынша, Пайғамбар Сайид ‘Али Хамаданиға араша болушының қажеттілігісіз тікелей жауап беріп, араша болуды жасауға уәде береді. Әңгімеге сәйкес, Имам Ғазали бір көріністе Хамаданиға Пайғамбарды көргенін және оны: «‘Али Хамаданидің туы барлық ұлы әулиелердің туынан жоғары» деп мәлімдегенін айтқан. Келесі күні Хамадани түсінде Пайғамбарды көріп, Пайғамбар: «Ұлым, сенің мәртебең барлық әулиелердің мәртебесінен жоғары, мейлі ол ақиқат әлемінде болсын, мейлі ол ғайып әлемінде болсын» деп айтқан. Содан кейін Хамадани оянды, ханақадан шығып, бірден Хизрды көрді. Хизр Хамаданидің қолын қысып, сәлем берді (*bā man muṣāfaḥa kard*), бірақ кейін онымен қанағаттанарлықсыз диалог болды. Хамадани Хизрдан бір батаны немесе жақсы сөзді күтті, бірақ Хизр: Құдай саған қалағаныңның бәрін берді, сондықтан менен сұрайтын ештеңе қалмады, деді. Содан кейін Хизр жоғалып кетті. Кешке Пайғамбар қайта көрініп, Хамадани оған: «Ұлы атам, бүгін мен Хизрдан бір нәрсе сұрадым, ал ол маған Құдай саған қалағаныңның бәрін берді, сондықтан мен одан не сұраймын?» деді. Пайғамбар

40 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 368a–369b (No. 16), қысқаша DeWeese атап өткен, DeWeese, Sayyid ‘Ali 147

41 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 363a–364a (No. 11), DeWeese қысқаша атап өткен, DeWeese, Sayyid ‘Ali 144.

42 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 432a–433b (No. 46), DeWeese қысқаша атап өткен, DeWeese, Sayyid ‘Ali 148.

былай деді: «Ұлым, менің ұрпағым Хизр мен Илайсты қажет етеді деп ойлайсың ба? Не қаласаң, менен сұра!» (yā waladī, har ki awlād-i khalaf-i man bāshad ūrā chi ihtiyāj az khiḍr wa il-yās bāshad? har chi miḥwāhid az mā ṭalab kunid). Әңгіме Талиқани бұл оқиға оның адалдығын арттырып қана қоймай (және Хамаданидің шынында Имам Мухаммад Ғазалиден жоғары екендігіне деген сенімін арттырғанын), сонымен қатар, «бұл топты» (munkir-i īn farīq) жоққа шығарғандардың жүрегін тыныштандырғысы келгенін растайды.⁴³

Бұл әңгіме Хизрды аралықшы ретінде жояды және мүмкін Хизрмен байланысы бар шайхтарға қатысты сопылық топтарға, әсіресе тек қол алысу арқылы байланыс ұсынатындарға қарсы шақыру ретінде оқылуы мүмкін. Ол Хамаданиге қосылғандардың артықшылығын тек оның Пайғамбардың ұрпағы болуымен ғана емес, сонымен бірге Хамаданидің Пайғамбар тарапынан расталған ерекше мәртебесі негізінде мүдде етеді. Бұл жерде, кем дегенде, Саййид Мухаммад Нурбахштың Пайғамбардан тарағанын және ерекше тарихи рөлін мүдде еткен бәсекелестік тартымдылығының жаңғырығы болуы мүмкін.

Осы оқиғаның соңындағы элемент – баяндаушының өзінің тобын жоққа шығарушылардың жүрегін тыныштандыру ниеті – бізді «Манқабат ал-джавахир» кітабының орталық талабына алып келеді. Бұл мүдде шын мәнінде Кубрауия тариқатының ерекше артықшылықтарын түсіндіреді және оларды Саййид ‘Али Хамаданидің ерекше мәртебесімен байланыстырады. Бұл мәртебе көбінесе Пайғамбардың ұрпағы болғандығы үшін Пайғамбардың санкциясы арқылы дәлелденеді. Сонымен бірге, Кубрауия силсиласының өзі, әсіресе Хамаданиге тікелей қатысты бөліктері де қамтылады. Мен басқа жерде атап өткендей, «Манқабат» кітабында Саййид ‘Али Хамадани бейнелейтін Кубрауия силсиласының артықшылығын анық көрсететін бірнеше нақты растамалар бар. Бұл силсила ерекше, артықшылықты және тіпті, таңдалған топ ретінде қабылданады. Бұл растамаларға әртүрлі мистикалық жетістіктерге тек Кубрауия және Хамаданиға қауымына қосылу арқылы кепілдік берілгені туралы мүдделер кіреді.

Автор өзінің ұстазының барлық силсилалар арасында «ең дана» және Құдайға ең жылдам жол ретінде «Хамадани силсиласын» көрсетеді. Ол өлеңдер арқылы Кубрауия тариқатының «тариқаттар арасындағы ең жақсысы» екенін және рухани өмірдің мақсатына ең жылдам жеткізетін жол екенін растайды.⁴⁴ Ол ұстазының «Хамаданидің силсиласына» қосылған (му‘тақид) әрбір адамға Құдайды «көріп білу» және мистикалық білім (ма‘рифат) міндетті түрде беріледі деп растаған тағы бір қысқа өлеңін ұсынады.⁴⁵ Ол Кубрауийаның әулиелік (валайат) және мистикалық білімді (ма‘рифат) «кемелдендірудегі» ерекше артықшылығы туралы кең талқылауды қамтиды.⁴⁶ Сонымен қатар ол Хамадани өзінің «біздің жолымыз» басқа жолдарға қарағанда «күшті» екенін ескерткенін растайды.

43 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 439a–441b (№ 50); DeWeese, Sayyid ‘Ali 147, ескертпе 5. Керісінше, басқа оқиға (Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 385b–390b, № 25, DeWeese, Sayyid ‘Ali 154 қысқа талқылау) сенім береді. Алдына шығуға шақ қалған залым әміршінің қаһарынан (Тимурді ниет еткені анық, бірақ аты аталамаған), әміршінің басына жақсылық та, жамандық та дұға жасамауды ескертіп, оны түсіндіруді Хизрге қалдырады. Хамадани бұл билеушінің қанға деген тәбеті әлі тоймағанына таң қалды (яғни, Хамадани Пайғамбардың кеңесінсіз оның келесі құрбаны болар еді).

44 Хайдар Бадахши, Манқабат, п. 362a (№ 8); DeWeese, «Sayyid ‘Ali», 141.

45 Хайдар Бадахши, Манқабат, п. 382b (№ 23).

46 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 441b–442b (№ 51, жұмыстың соңғы бөлімі), DeWeese, «Sayyid ‘Ali», 141–142.

Хамадани, егер біреу басқа жолмен жүрсе, «ол мақсатқа жете алмайды» деп ескерткен.⁴⁷ Және ол Құдайды көру Кубрауиия силсиласына тән сый екенін растайтын таңғажайып баяндаманы ұсынады. Бұл сыйды «негізін қалаушы» Наджм ад-дин Кубра алған және ол силсила арқылы берілген деп мәлімдейді. Хикаяда Кубра өзінің жоғары мистикалық жағдайына қол жеткізгеннен кейін, бұл практиканы «осы тариқаттың ізбасары болғандардың барлығына» беруді сұраған нақты өтініш жасайды. Оның өтініші шынында да орындалып, Кубра силсиласына бастама беру арқылы сол мистикалық практиканы ізбасарларына кепілдік ететінін айтады. Ол былай деп мәлімдеді: «Мен кімге бай'ат берсем, сол адамға бірдей мистикалық жағдайды бердім». Осылайша, осы тариқаттың әрбір ізбасары «тариқаттың соңына дейін» бірдей жағдайға ие болады.⁴⁸

Бұл үзінділер Кубрауиия тариқатына қосылудың ерекше артықшылықтарын көрсетеді. Олар қауымдық бірлікті арттырып қана қоймай, тариқатқа кіру арқылы жоғарғы мистикалық жетістіктерге кепілдік беретінін уәде етеді. Әсіресе соңғы хикаяда, тариқаттың «негізін қалаушы» Наджм ад-дин Кубра кейінгі ұрпақтарының рухани жетістіктерін қамтамасыз ету арқылы оларға 'автоматты' рухани жетістік уәде ететін аралықшы ретінде көрініс табады. Бұл мүдделер сопылық қауымдастықтарының арасындағы бәсекелестік контекстінде түсіндірілсе де, олар толық махдилік тұлғалардың логикасы аясында жұмыс істейді. Яғни діни мақсаттарға (құтқарылу, мистикалық түсінік) сол қауымдастықтың белгілі болу арқылы ғана қол жеткізіледі деп уәде етіледі. Бұл ерекше діни мәртебеге ие тұлға қауымға қосылғандарға ерекше сыйлықтар ұсынуға мүмкіндік алады.

Қорытынды

Бұл жерде қарастырылған хикаялар Йасауиия және Кубрауиия дәстүрлеріне жататын сопылық топтарының шеңберінде көрнекті шайхтардың араша бола алу күштері туралы ерекше мүдделердің өзектілігін көрсетеді. Әдетте, бұл мүдделер шайхтардың белгілі бір тарихи кезеңде ерекше рөл атқарғандығымен байланысты және сол шайхтарға Мухаммад пайғамбардың тікелей санкциясы мен батасы арқылы бекітіледі. Нәтижесінде, осы шайхтардың ізбасарлары мен шәкірттері ерекше (және әдетте құтқарушы) жеңілдіктерге кепілдік алады. Мұндай мүдделер тек осы топтармен шектелмегенін де атап өткен жөн. Мысалы, Баха' ад-дин Нақшбанд туралы таралған заңдастыру әңгімелерінің ауқымы да осыған ұқсас. Бұл әңгімелер оның көптеген алдыңғы әулиелермен салыстырғанда артықшылығын көрсетіп, соңғы ғасырларда пайда болған ең ұлы әулие ретінде оның үстемдігін растайды. Сонымен қатар, оның сисиласындағы бұрынғы әулиелер оған ауруларды кетіру қабілетін бергенін растайтын заңдастыру көрінісі де кездеседі.⁴⁹

Оның араша болу күшінің бірден-бір мысалы ретінде, шәкірттің оның атын шақыруы арқылы Баха' ад-дин Нақшбанд батып бара жатқан кемеңі ғажайып түрде құтқарғаны туралы баяндау айтылады. Бұл оқиға Баха' ад-диннің араша болу күшінің ықпалын мен шапағатын көрсететін мысал ретінде кеңінен таралған.

47 Хайдар Бадахши, Манқабат, пп. 437а–439а (No 49), DeWeese, «Sayyid 'Alī», 142.

48 Хайдар Бадахши, «Манқабат», пп. 397а–403а (№ 31), талқыланған: DeWeese, «Sayyid 'Alī», 145–146.

49 Менің талқылауымды қар.: DeWeese, «Legitimation», 264–268, 279-беттерінде және Салах б. Мубарак Бухаридің «Анис ат-талибин» 82, 89-беттерінде айтылған әңгімелерде. Бұл әңгімедегі элемент Баха' ад-диннің Бұхарадағы қасиетті орнының «бақытсыздықтан құтқарушы шайх» (khwāja-yi balā-gardān) ретінде танымал болуына негіз болды.

Шайхтың есімін шақыру арқылы оның шәкірттері қиын жағдайлардан құтылып, құтқарылуға қол жеткізгенін сипаттайды.⁵⁰ Баха' ад-дин Нақшбандтың ұстазы Саййид Амир Кулалға арналған агиографиялық шығармада оның Қиямет күні араша болушы ретінде көрінгенін сипаттайтын әңгіме бар. Бұл әңгімеде Саййид Амир Кулалдың араша болу күші тек оның шәкірттерімен шектелмегені айқын көрсетіледі, яғни ол кеңірек қауымға, мүмкін, тіпті, оған тікелей байланысы жоқ адамдарға да шапағатшы ретінде қызмет етеді. Мұндай агиографиялық баяндаулар сопылық дәстүрдегі ұлы шайхтардың араша болушы күшін нығайтып, олардың құтқарушы ретіндегі рөлін күшейтуге бағытталған.⁵¹

Нақшбандийа әдебиеті, сондай-ақ, мұндай аралық қатынасты белгілі бір доктриналық негізде қолдайтын әңгімелерді сақтайды. Мысалы, Ходжа 'Али 'Азизан Рамитаниға жатқызылған әңгімеде, өзінің белгілі бір қауымына (та'ифаға) тиесілі шайхқа қосылудың автоматты түрде жолда жылдам алға жылжуды қамтамасыз ететіні мәлімделеді. Бұл жағдайда, сопылық жолындағы саяхатшы жолдың сатылары мен дәрежелеріне жету үшін қатаңдықтарға төзімді болуы керек екенін атап өткеннен кейін, Рамитани тағы бір оңай жолды мойындады. Алайда, бұлардың бәрінен жақынырақ келетін бір жол бар; ол бір адамды мақсатқа жылдам жеткізе алады. Бұл жолда саяхатшы өзінің мінез-құлқы мен қызметі арқылы әулие шайхтың жүрегінен орын табуға тырысады. Бұл топтың жүрегі Құдайдың назарын алатындықтан, сол назардың үлесі оған да келеді.⁵²

Бұл үзінді рабитаның тәртіптік принципіне, шәкірт жүрегін ұстазға «байлау», көбінесе оның психикалық бейнесіне ой жүгірту арқылы қарастырылуы мүмкін. Бұл Нақшбандийа практикасының негізгі құрамдас бөлігі болды.⁵³ Бірақ бұл белгілі бір мәлімдеме осы принциппен тек тангенциалды түрде байланысты болып көрінеді, өйткені ол шәкірт тарапынан нақты тәртіптік процесті емес, шәкірттің ұстазға деген құрметін дамытуын және қатысу арқылы Құдайдың рақымдылығын іс жүзінде

50 Салах б. Мубарак Бухари, Анис ат-талибин, 168–170. Шайхтың атын айтып, одан көмек сұрау мотиві шын мәнінде өте кең таралған, шайхтың қиындық кезінде ізбасарлары шақыратын қорғаныш «қамқоршы» рухына айналуы сияқты; Йасауийа аңыздарында, Хаким Атаның ұлы Хорезмде батып бара жатқан кемедегі жолаушыларды құтқарады, ал Ахмад Йасауи өзі Әмударияда аударылған қайықтағы саудагерлер тобын құтқарады. Хайдар Бадахшидің еңбегінде Саййид 'Али Хамаданиге ұқсас күш берілген, онда әулие Қиямет күнінің араша болушысы ғана емес, сонымен қатар, жақын қауіп-қатерден құтқарушы ретінде көрсетілген; бір комикалық әңгімеге сәйкес, Хамаданидің шәкірті Мухаммад Шами аюдан қорыққанда Салманның атын айтып ант еткен, тек арыстан пайда болып оны құтқарған кезде, Хамадани оны өзінің атын атамағаны үшін сөккен: «Егер сен тағы да арыстанға, аюға, жынға немесе қабанға тап болсаң, менің атыммен ант ет» (Хайдар Бадахши, «Манқабат», пп. 409а–b, № 35; DeWeese, «Sayyid 'Alī», б. 148-де айтылған).

51 Сафи, Рашахат, 1-том, 75–76-беттерінде; бұл оқиға Амир Кулал жас кезінде көпшілік алдында күресетінін растайды, бұл әрекеті оны көрген тақуа адамның наразылығын тудырды, өйткені ол бір саййидтің осындай нәрсеге неге түсуі керектігін түсінбеді. Сол кезде ол адам Қиямет күні болатынын көрген түс көріп, кеудесіне дейін балшыққа батып жатқанын көрді, ал бақылаған жас жігіт оның қолынан ұстап, оны балшықтан шығарып алды; есін жиған кезде Амир Кулал көпшіліктің арасынан оған қарап, адамның таңғалысын жауап ретінде: «Мен күшімді сол күн үшін сынаймын!» деді.

52 Сафи, «Рашахат», 1-том, 66: ammā rāh az in hamma nazdiktar hast ki zūdtar ba-maqsūd mitawān rasīd, wa ān ānast ki rawanda-yi rāh dar ān kūshad ki khūdrā ba-wāsiṭa-yi khulqī wa khidmatī dar dil-i šāḥib-dilī jāy kunad, chūn dil-i in ṭā'ifa mawrid-i nazar-i ḥaqq ast, urā nīz az ān naẓar naṣībī rasad.

53 *Рабита* туралы қар.: Meier, «Zwei Abhandlungen» және Paul, *Doctrine and Organization*, 34–44-беттеріндегі ескертулері.

автоматты түрде алуын баса көрсетеді. Бұл топтың жүрегі ұстазымен байланыстыру арқылы қол жеткізілді.

Бұл хикая мысалында «Йасауийа» және «Кубрауийа» топтарынан қаралған анағұрлым айқын хикаялар христиандық мүдделерді толық көрсетпейді. Дегенмен, олар бұрынғы дәуірде сопы ұстаздары туралы айтылған пікірлерден сапалық айырмашылықты көрсетеді. Мен бұл жағдайларды белгілі бір тұлғаның немесе олардың атынан жасалған ұлы махдилік мүдделердің тұқымы деп тану керек деп дәлелдеймін. Бұл мүдделер осы дәуірдегі сопылық топтарды сипаттайтын доктриналық, ғұрыптық және қауымдық даму ортасынан шыққан көшбасшыларға қатысты. Мен бұдан әрі мұндай мүдделерді және белгілі бір жағдайларда дамыған экстремалды нұсқаларды осы дәуірдегі діни тұрғыдан анықталған (немесе теңестірілген) әлеуметтік топтар арасындағы бәсекелестіктің жалпы ортасының нәтижесі ретінде түсіну керек деп дәлелдеймін. Бірқалыпты немесе таза әдеби жоғарылықтың бар тенденциялары сопылық контекстерде ұзақ уақыт бойы байқалды және белгілі бір шайхтардың, әулеттердің және қауымдардың ерекше қызметтері туралы пікірлердің жоғары көтерілуіне ықпал етті.

Мұндай кеңейтілген мүдделерді қолдайтын бәсекелестік және сопылық қауымдастықтарындағы «қоғамдық» қатысудың артуы, яғни сопылық өмірінің діни және қауымдық аспектілеріне қатысатын әлеуметтік топтардың кеңеюінің нәтижесі болды. Екінші жағынан, қолдауға арналған мүмкіндіктердің артуы, яғни билеуші элиталардың заңдастыруды қажет ететін және сопылық көшбасшыларына байланған қоғамдардың сезімдері мен қолдауын арналы жолға қоюды іздейтін мүдделерінің нәтижесі болды.

Қалай болғанда да, XIV-XVII ғасырлар аралығында белгілі бір махдилік қозғалыстарды жандандыру үшін ұзақ уақыттан бері (тіпті, исламға дейінгі) экстремистік діни ойлар мен практикалардың астыңғы ағымдарының қайта пайда болуының үлгісі қолдануға және оқытуға қолайлы және нұсқаулық болуы мүмкін белгілі бір жағдайлар болды. Алайда, осындай экстремистік қозғалыстардың тамыры осы кезеңнің басында сопылық әлемін құрайтын әртүрлі және әдетте эзотерикалық доктриналық, рәсімдік және діни ағымдар тұрғысынан анықталған қауымдар арасындағы жақындағы бәсекелестік тарихында жатыр ма деген сұрақ қою маңызды.

Кеңірек мағынада, мен бұл дәуірдегі көптеген сектанттық және сопылық қозғалыстарын қарастырудың артықшылықтарын дәлелдеген болар едім. Бұл қозғалыстарға Хуруфийа мен Нуқтавийа, шиит доктриналық немесе діни элементтері, «Ахл-и Байт» түсімен боялған көптеген топтар және әртүрлі сопылық қозғалыстары (оның ішінде Увайсийа тұжырымдама бойынша құрылған кейбіреулерін, әдісі немесе рухани режимі бойынша белгіленген басқаларын, кейінірек негізгі тариқаттар ретінде көрсетілген топтардың кең ауқымын, бірақ шын мәнінде бастауында қалыпты болмаған Нақшбандилерді) доктриналық, рәсімдік және діни спектрдің бір бөлігі ретінде қарастырудың артықшылықтарын дәлелдеген болар едім. Мұндай топтардың көбісі тікелей Құдайдан немесе Пайғамбардан шабыт алу немесе ерекше сый арқылы тікелей түсінік алу туралы мүдделермен ерекшеленді, бұл дәстүрлі қасиеттілік пен бедел делдалдарынсыз болды. Бұл топтар өзара көп ортақ нәрсеге ие болды және кейінірек олар әртүрлі әлеуметтік және саяси орталарға сәйкес бейімделген жолдарымен ерекшеленді. Осылайша, бұл топтардың пайда болуын тарихи тұрғыдан түсіну жағынан олардың жеке доктриналық немесе әлеуметтік бейнелерін ерекше көрсету пайдадан гөрі

зиян келтіруі мүмкін. Өйткені олар «доместикация» немесе «қайта экстеризация» дәуіріне дейін онша ашақ болмауы мүмкін. Кейбір топтарға кейінірек негізгі сопылыққа сәйкес келетін силсилалар берілді, басқаларына белгілі бір ортаға сәйкес келетін шиит силсилалары берілді, ал үшіншілері шетте қалды немесе нормативтік негізгі ағымнан одан әрі қашықтады. Басқалары бастапқыда оларды ерекшелейтін доктриналық немесе рәсімдік ерекшеліктерін жоғалтқанымен, ерекше әлеуметтік сәйкестікті сақтады. Айта кетерлік жайт, XVI немесе XVII ғасырдан қарағанда, бұл топтар ерекше және кеңінен айырмашылықты траекторияларда көрінеді. Бірақ бұл көрніс көбінесе олардың бастапқы сипатына қарағанда кейінгі бейімделулерге негізделуі мүмкін. XIV және XV ғасырлардан қарағанда, олар әлеуметтік бейінінде және белгілі бір дәрежеде діни «тоналдылығында» (яғни, тікелей шабытқа емес, «дәстүр» арқылы силсила негізінде берілгенді ерекше атап көрсететін) таңғажайып ұқсас көрінуі мүмкін.

Библиография

- Badakhshī, Ḥaydar: *Manqabat al-jawāhir*, India Office қолжазбасы, Ethé 1850.
- Badakhshī, Nūr al-Dīn Ja'far: *Khulāṣat al-manāqib (dar manāqib-i Mīr Sayyid 'Alī Hamadāni)*, Sayyida Ashraf Zafar (ed.), Islamabad 1374/1995.
- Bashir, Sh.: *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nūrbakhshīya Between Medieval and Modern Islam*, Columbia, South Carolina 2003.
- Bashir, Sh.: *Sufi Bodies: Religion and Society in Medieval Islam*, New York 2011.
- Buehler, A.F.: *Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandīyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh*, Columbia, South Carolina 1998.
- DeWeese, D.: The Eclipse of the Kubraviyah ішінде Central Asia, in: *Iranian Studies*, 21 (1988), 45–83.
- DeWeese, D.: Ḥakīm Āta, in *EI²*, XI (fasc. 6, 2003), 573–574.
- DeWeese, D.: The Legitimation of Bahā' ad-Dīn Naqshband, in: *Asiatische Studien / Études Asiatiques* (Bern), 50 (2006), 261–305.
- DeWeese, D.: Orality and the Master-Disciple Relationship, in *Medieval Sufi Communities (Iran and Central Asia, 12th–15th centuries)*, in: *Auzépy, M.-F. and Saint-Guillain, G. (ped.), Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam): parole donnée, foi jurée, serment*, Paris 2008, 293–307.
- DeWeese, D.: Sayyid 'Alī Hamadāni and Kubrawī Hagiographical Traditions, in: Lewisohn, L. (ed.), *The Legacy of Mediaeval Persian Sufism*, London 1992; reprinted as *The Heritage of Sufism, m. II, The Legacy of Medieval Persian Sufism (1150–1500)*, Oxford 1999, 121–158.
- DeWeese, D.: Spiritual Practice and Corporate Identity ішінде Medieval Sufi Communities of Iran, Central Asia, and India: The Khalvatī / 'Ishqī / Shattārī Continuum, in Lindquist, S. (ed.), *Religion and Identity in South Asia and Beyond: Essays in Honor of Patrick Olivelle* (New York – London – Delhi, 2011), 251–300.
- DeWeese, D.: Three Tales from the Central Asian "Book of Ḥakīm Āta", in Renard, J. (ed.), *Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation* (Berkeley, 2009), 121–135.
- Goldziher, I.: *Muslim Studies (Muhammedanische Studien)*, 2 vols, S.M. Stern and C.R. Barber (eds. and trans.), Chicago 1971.

- Iṣḥāq Khwāja b. Ismā‘il Āta: *Ḥadiqat al-‘ārifīn*, titled redaction, Kabul, National Library of Afghanistan қолжазбасы, No. 63/19, pt. 3, pp. 183a–259a; untitled redaction (called "*Risāla*"), ОР ШИ қолжазбасы, фонд 3, No. 252 (94 pp.), No. 3004 (206 pp.).
- Meier, F.: Ḥurāsān und das Ende der klassischen Sufik, in *La Persia nel Medioevo* (Atti del Convegno Internazionale, Quaderno no. 160), Rome 1971, 545–570.
- Meier, F.: *Zwei Abhandlungen über die Naqšbandīya: I. Die Herzensbindung an den Meister; II. Kraftakt und Faustrecht des Heiligen* (Beiruter Texte und Studien, Band 58), Istanbul 1994.
- Paul, J.: Doctrine and Organization: The Khwājagān-Naqshbandīya in the First Generation after Bahā’ uddīn, *Anor* (Halle / Berlin), 1 (1998), 1–84.
- Riyāḍ al-awliyā’*, Calcutta, Asiatic Society of Bengal қолжазбасы, Curzon No. 704.
- Ṣalāḥ b. Mubārak Bukhārī: *Anīs al-ṭālibīn wa ‘uddat al-sālikīn*, Khalil Ibrāhīm Ṣarī Oghlī (ed.), Tehran 1371/1992.
- Safī, ‘Alī b. Ḥusayn: *Rashaḥāt-i ‘ayn al-ḥayāt*, ‘Alī Ashghar Mu‘īniyān (ed.), 2 vols, Tehran 2536 / 1356 / 1977.
- Teufel, J.K.: *Eine Lebensbeschreibung des Scheichs ‘Alī-i Ḥamadānī (gestorben 1385): Die Khulāṣat ul-Manāqīb des Maulānā Nūr ad-Dīn Ja ‘far-i Badaxši*, Leiden 1962.
- Wensinck, A.J.; Gimaret, D., and Schimmel, A., "Shafā ‘a," *EI*², IX, 177–179.

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ СУЛТАН» ҰАТТЫҚ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы

Девин ДиУис

Истамбұл-Түркістан 2025

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

Д-36

Алғы сөзін жазғандар: **Нұрлан Дүкенбаев, Махмуд Ерол Кылыч**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Девин ДиУис. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы / Аударған: Камила Муминова. Баспаға дайындағандар: Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев және Селахаддин Уйгур. – Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. – 688 б. – (Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61)

ISBN: 978-92-9063-453-9

Бұл кітап Қазақстанның ислам мәдениеті мен жазба мұрасын зерттеу саласындағы маңызды жетістіктермен таныстыруды мақсат етеді. Девин ДиУис зерттеулерінің үлкен бөлігі қазақ тіліне аударылып, бір жинаққа біріктіріліп отыр. Америкалық ғалымның еңбектері Қазақстанның академиялық қауымдастығы үшін ерекше құнды. Себебі, оның зерттеулері нәтижелі, пайдаланған әдістері тиімді, қолданған ортағасырлық дереккөздері өте мол әрі сенімді. Осы жетістіктер отандық зерттеушілерге тың идея, жаңа бағытқа жол ашатыны анық.

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

ISBN: 978-92-9063-453-9

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 61

Cataloguing in Publication Data

Devine DeWeese. Cultural History of Islam and the Yasawiya in Kazakhstan and Central Asia. Translation from English into Kazakh / Foreword by Nurlan Dukenbayev and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Transl. Kamila Muminova. Editors: Urqiya Utepbergenova, Ashirbek Muminov, Nurlan Dukenbayev and Selahaddin Uygur. Istanbul, Turkistan: National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan, IRCICA, 2025. 688 pages.

© Copyright | IRCICA & National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan
Istanbul, Turkistan 2025

Аударған: **Камила Муминова**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов,
Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Басып шығарған және түптеу жасаған: www.secilofset.com.tr

МАЗМҰНЫ

ӘУЕЛГІ СӨЗ (Н.М. Дүкенбаев)	7
АЛҒЫ СӨЗ (Проф. Махмұд Ерол Кылыч)	9
КІРІСПЕ (Проф. Девин ДиУис).....	11
Аңдатпа.....	13
Summary	15
Аннотация	17
Қысқартулар.....	19
1. Орталық Азиядағы Кубрауиға тариқатының әлсіреуі.....	21
2. Орталық Азия тарихы туралы ескерусіз қалған бір дерек: XVII ғасырлық Йасауиға агиографиясы – «Манақиб ал-ахйар».....	55
3. Баба Камал Джанди және Орталық Азия түркілері арасындағы Кубрауиға дәстүрі	65
4. Түркі машайықтары және Ходжаган: Йасауиға және Нақшбандиға сопылық дәстүрлері арасындағы байланыстарды қайта қарастыру	95
5. Тимурилер дәуіріндегі Йасауиға шайхтары: XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдардың әлеуметтік және саяси ролі туралы ескертпелер.....	117
6. Орталық Азиядағы XIX ғасырдың қасиетті шежірелер саясаты: Киелі орын құжаттары мен генеалогиялық шежірелердегі Ходжа Ахмад Йасауимен байланысты ұрпақ топтары.....	131
7. Йасауиға тариқаты және XVII ғасырдың Орталық Азиядағы парсы агиографиясы: ‘Алим Шайх ‘Алийабади және оның «Ламахат мин нафахат ал- қудс» еңбегі.....	155
8. Орталық азиялық бір қаланың қасиетті тарихы: XVIII-XIX ғасырлық Сайрам тарихы кітаптарындағы әулиелер, киелі орындар және шығу тегі туралы аңыздар	177
9. Қасиетті орындар және «қоғамдық» хикаялар: XVI-XVII ғасырларда Йасауиға сопылық тариқатының агиографиялық шығармаларындағы Ахмад Йасауи кесенесінің баяндалуы	217
10. XVI және XVII ғасырлардың басында Хорезмдегі Саййид Ата’и тобының ықпалы.....	235
11. Еділ-Орал аймағындағы исламдану мәселелері: Берке хан туралы дәстүрлер	263
12. Шайх Ахмад б. Худайдад Таразидің «Фунун ал-балаға» атты еңбегіндегі Науа’иға жол ашарлары: XV ғасырдағы Орталық Азия әдеби мәдениетінің ұмытылған бір дереккөзі.....	271
13. Мехмед Фуад Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мистиктер» кітабына алғы сөз	359
14. «Жария зикрі мен сама’ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына» алғы сөз.....	377
15. «Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының екінші томына алғы сөз.....	383